

ANDRZEJ S. DYSZAK
Bydgoszcz

Z badań nad semantyką i składnią wykładników predykatów cierpienia fizycznego¹

Cierpienie fizyczne uznaję za typ zdarzenia i jako takiemu przypisuję na płaszczyźnie języka odpowiednią strukturę predykatowo-argumentową. Podstawowa różnica semantyczna między predykatami różnych cierpień fizycznych² ujawnia się w charakterze implikowanych przez nie argumentów. Są bowiem wśród tych predykatów zarówno takie, które implikują wyłącznie argumenty przedmiotowe (podmiot recepcyjny, tj. żywa istota – osoba lub zwierzę – odczuwająca ból w odpowiednim receptorze, stąd przymiotnik *recepcyjny*, i lokalizator cierpienia, tj. miejsce na ciele człowieka/zwierzęcia lub w jego wnętrzu, gdzie podmiot recepcyjny lokalizuje ból; lokalizatorem może być całe ciało podmiotu recepcyjnego³), jak i takie, które poza argumentami przedmiotowymi implikują także argument nieprzedmiotowy (zdarzeniowy, tj. inny predykat z jego argumentami), będący przyczyną cierpienia, a orzeczenia syntetyczne⁴, będące wy-

¹ Kiedy w 1990 roku podjąłem starania o uzyskanie doktoratu na Uniwersytecie Gdańskim, jednym z recenzentów przedstawionej w tym celu dysertacji był Profesor Edward Breza. Dlatego też w proponowanym artykule, przygotowanym dla uczczenia Jego osoby, powracam do tematyki podjętej w mojej pracy doktorskiej, koncentrując się na zagadnieniu, które nie znalazło dotychczas miejsca w żadnej z moich wcześniejszych publikacji.

² Cierpienie fizyczne utożsamia się z bólem fizycznym (zob. np. definicję znaczenia rzeczownika *cierpienie* w SjpSz: «**wielki ból fizyczny** lub psychiczny») [podkreśl. – A. S. D.], jednakże przyjmuję szersze rozumienie tego pojęcia, obejmujące takie stany fizyczne odczuwane przez istoty żywe, jak np. uczucie zmęczenia, zimna, głodu itp.

³ Traktowanie części ciała jako odrębnego argumentu (a tym bardziej całego ciała) jest zapewne dyskusyjne. Inne stanowisko od prezentowanego w niniejszym artykule zajmuje np. S. Karolak (zob. 1984). Z kolei potwierdzeniem przyjętego tu założenia jest oddzielenie kategorii części ciała od kategorii istot żywych przez M. Grochowskiego (zob. 1974). W wypadku, gdy lokalizatorem cierpienia jest całe ciało, oddzielony zostaje podmiot doznań (jako byt нефизyczny) od czystej fizyczności (por. rozważania na temat umysłu i ciała A. Wierzbickiej, 1969, s. 62-64).

⁴ Tego typu orzeczenia, które formalnie i semantycznie konstytuują minimalne zdania elementarne (rozumienie tego typu zdań przyjmuję za S. Karolakiem, zob. 1984, s. 13), uznaję (w pierwszym

kładnikami tych predykatów, otwierają dla jego wykładnika pozycję w formie mianownika (skrótowo: w mianowniku), por. np.

1. *Piotrowi grabieją palce (od zimna).*

GRABIEĆ implikuje tylko argumenty przedmiotowe (w przykładzie – z wykładnikami: *Piotrowi, palce*); wykładnik predykatu nie otwiera pozycji dla wykładnika przyczyna (*od zimna* – wyrażenie dodane),

2. *Światło latarki razi Pawła w oczy.*

RAZIĆ implikuje obok argumentów przedmiotowych (w przykładzie – z wykładnikami: *Pawła, w oczy*) argument zdarzeniowy (w przykładzie – z wykładnikiem pod postacią nominalizacji: *światło latarki* ← *latarka świeci*; w mianowniku pojawił się wykładnik predykatu zdarzenia przyczynowego).

Tak rozumiane zdarzenie przyczynowe należy odróżnić od przyczyny najogólniej implikowanej przez niemal każdy predykat, jak w podobny sposób implikowane są komponenty lokatywny i temporalny⁵, których wykładniki są zawsze i tylko składnikami dodanymi, dla których pozycje w zdaniu nie są otwierane przez konstytutywny dla tego zdania wykładnik predykatu⁶.

Czasowniki, których formy finitywne otwierają pozycję dla mianownikowej formy wykładnika zdarzenia przyczynowego, nazywam za A. Otfinowskim (zob. 1982, s. 14-17) kauzatywnymi⁷. Przedmiotem opisu w dalszej części artykułu będą pewne właściwości formalno-semantyczne wykładników zdarzeń przyczynowych implikowanych przez predykaty cierpienia fizycznego, a mianowicie: 1) formy, w jakich orzeczenia kauzatywne otwierają pozycję dla wykładników poszczególnych (których?) elementów struktury predykatowo-argumentowej zdarzenia przyczynowego (oprócz obligatoryjnie otwieranej pozycji w mianowniku dla jakiegoś wykładnika zdarzenia przyczynowego orzeczenia kauzatywne mogą otwierać też pozycję dla jego wykładnika w narzędniku), 2) role semantyczne, jakie pełnią argumenty przedmiotowe implikowane przez predykaty zdarzeń przyczynowych⁸.

W mianowniku strukturę predykatowo-argumentową zdarzenia przyczynowego cierpienia może reprezentować **wykładnik predykatu** konstytuującego

rzędzie) za prymarne wykładniki wszelkich predykatów (o orzeczeniach syntetycznych – wykładnikach obu typów predykatów cierpienia fizycznego, zob. A. Dyszak 1992b; tam też szerokie uzasadnienie uznania za wykładniki predykatów cierpienia orzeczeń występujących w podawanych niżej przykładowych ich użyciach). Prymarne nieczasownikowe wykładniki predykatów tej samej klasy współtworzą orzeczenia analityczne (zob. Dyszak 1992a).

⁵ Szerzej na ten temat pisze A. Otfinowski (zob. 1982, s. 6, przypis 7).

⁶ Pojęcie składnika dodanego przyjmuję za M. Grochowskim (zob. 1984, s. 214-216).

⁷ Wyrażają one skutek implikowanej przyczyny (więcej o orzeczeniach kauzatywnych – wykładnikach predykatów cierpienia fizycznego, zob. Dyszak 1992b, s. 11, 67-80).

⁸ W ten sposób niniejszy artykuł stanowi uzupełnienie (i podsumowanie) opisu właściwości składniowych orzeczeń kauzatywnych (zob. Dyszak 1992b, s. 81-110) oraz charakterystyki zdarzeń przyczynowych (zob. Dyszak 1992b, s. 111-119).

tę strukturę **lub wykładnik** implikowanego przez ten predykat **argumentu przedmiotowego**, por. np.

3. *Zapach (gnijących) liści dławi go w gardle.*

dławi – wykładnik predykatu cierpienia – otwiera pozycję dla mianownikowej formy rzeczownika *zapach* – wykładnika predykatu zdarzenia przyczynowego: (*gnijące*) *liście pachną* → (nominalizacja) *zapach (gnijących) liści*,

4. *Buty gniotą ją w palcach/w palce.*

gniotą – wykładnik predykatu cierpienia – otwiera pozycję dla mianownikowej formy rzeczownika *buty* – wykładnika argumentu implikowanego przez predykat bliżej nieznanego zdarzenia przyczynowego, np. *buty są ciasne* → (nominalizacja + elipsa wykładnika predykatu) *buty*.

Jeśli w mianowniku swój wykładnik ma predykat zdarzenia przyczynowego (zob. wyżej p. 3), wówczas orzeczenie wyrażające cierpienie (= skutek tego zdarzenia przyczynowego) nie otwiera pozycji dla wykładników argumentów zdarzenia przyczynowego (wykładniki takie mogą się pojawić, ale wówczas podporządkowane są formalnie wykładnikowi predykatu zdarzenia przyczynowego, jak liście w p. 3: *zapach* → *liści*). Może jednakże pojawić się **drugi wykładnik tego predykatu – w narzędniku** (w wyniku dysjunkcji⁹), np.

5. *Muzyka wierci mu w uszach dźwiękami.*

muzyka, dźwiękami – dwa wykładniki (inaczej: dysjunktywny wykładnik) jednego i tego samego predykatu (dźwięki składają się na muzykę / są elementami muzyki).

Jeśli natomiast w mianowniku swój wykładnik ma argument przedmiotowy zdarzenia przyczynowego, może być on jedynym wykładnikiem tego zdarzenia (zob. p. 4; ewentualny wykładnik predykatu zdarzenia przyczynowego może zostać wyrażony formą podrzędną wobec wykładnika argumentu, por. np. *ciasne buty gniotą ją...*) lub orzeczenie wyrażające cierpienie może otwierać dodatkowo pozycję dla innego wykładnika zdarzenia przyczynowego **w narzędniku**. Wówczas może to być **drugi wykładnik tego samego argumentu**, który ma swój wykładnik w mianowniku (w wyniku dysjunkcji), np.

6. *Sweter gryzie ojca (sztywnymi) nitkami.*

sweter, nitkami – dwa wykładniki (= dysjunktywny wykładnik) jednego i tego samego argumentu (nitki są elementami swetra)

⁹ S. Karolak stosuje termin *dysjunkcja*, definiując odpowiadające mu pojęcie jako rozszczepienie argumentu, czyli reprezentowanie jednego argumentu przez więcej niż jeden wykładnik (por. Karolak 1984, s. 108). W omawianym wypadku argument ma charakter nieprzedmiotowy, dysjunkcji ulega predykat implikowany w pozycji argumentu.

lub **wykładnik innego** (niż wyrażony w mianowniku) **argumentu** przedmiotowego zdarzenia przyczynowego, np.

7. *Matka męczy sobie oczy książką.*

matka, książką – dwa wykładniki dwóch różnych argumentów jednego zdarzenia przyczynowego, np. matka czyta książkę (implikowana przyczyna cierpienia wyrażonego orzeczeniem *męczy*), gdzie predykat CZYTAC implikuje dwa argumenty przedmiotowe

albo **wykładnik predykatu** zdarzenia przyczynowego, np.

8. *Latarka razi Pawła w oczy (jasnym) światłem.*

światłem – wykładnik (pod postacią nominalizacji) predykatu zdarzenia przyczynowego (*świeci*) implikującego argument przedmiotowy (*latarka*) mający swój wykładnik w mianownikowej formie rzeczownika *latarka: latarka światłem* ← *światło latarki* ← *latarka świeci*.

W mianowniku może także pojawić się **wykładnik predykatu lub argumentu zdarzenia będącego przyczyną zdarzenia przyczynowego** implikowanego przez predykat cierpienia fizycznego (bezpośrednia przyczyna cierpienia ma wówczas swój wykładnik w narzędniku), por. np.

9. *Wodospad ogłuszył turystów szumem.*

wodospad – wykładnik predykatu zdarzenia (*woda spada*), które wywołuje inne zdarzenie (*woda szumi*), będące bezpośrednią przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *ogłuszył* (w narzędniku pojawił się wykładnik predykatu tego zdarzenia – nominalizacja *szumem*),

10. *Kapral zerwał nogi rekrutom marszem.*

kapral – wykładnik argumentu zdarzenia (*kapral rozkazał*), które wywołuje inne zdarzenie (*rekruci maszerują*), będące bezpośrednią przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *zerwał* (w narzędniku pojawił się wykładnik predykatu tego zdarzenia – nominalizacja *marszem*),

11. *Jan razi Pawła w oczy latarką.*

Jan – wykładnik argumentu zdarzenia (*Jan włączył latarkę*), które wywołuje inne zdarzenie (*latarka świeci Pawłowi w oczy*), będące bezpośrednią przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *razi* (w narzędniku pojawił się wykładnik argumentu tego zdarzenia – *latarką*).

Analiza licznych przykładów zdań z orzeczeniami kauzatywnymi (wyrażającymi predykaty cierpienia)¹⁰ pozwala ustalić następującą listę ról semantycznych

¹⁰ Większość użyć orzeczeń uznanych za kauzatywne (blisko 300), które zamieszczają autorzy (redaktorzy) słowników oraz wyekscerpowanych z innych tekstów, zebrana została w osobnym rozdziale monografii o orzeczeniach syntetycznych wyrażających cierpienia fizyczne (zob. Dyszak 1992b, s. 140-152).

argumentów implikowanych przez predykat zdarzenia przyczynowego¹¹: agens (agens zdarzenia przyczynowego lub agens – sprawca zdarzenia przyczynowego)¹², quasi-agens¹³, patiens¹⁴ (z podtypami: patiens – część agensa, patiens – część quasi-agensa, część patiensa, patiens – instrument¹⁵, patiens – quasi-instrument¹⁶, będący częścią agensa, patiens – quasi-instrument, będący częścią quasi-agensa).

Agens zdarzenia przyczynowego (którego wykładnik pojawia się zawsze w mianowniku) może być **tożsamy z podmiotem recepcyjnym** cierpienia wywołanego przez to zdarzenie¹⁷, np.

12. *Piotr zrywa sobie nogi bieganem.*

Piotr – wykładnik agensa zdarzenia (Piotr biega), będącego przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *zrywa*, semantycznie tożsamy z zaimkiem *sobie* – wykładnikiem podmiotu recepcyjnego tego cierpienia (ZRYWAĆ implikuje dwa argumenty przedmiotowe, tu: Piotra i nogi)

lub **różny od podmiotu recepcyjnego**¹⁸, np.

13. *Chłopiec ogłuszył mnie krzykiem.*

chłopiec – wykładnik agensa zdarzenia (chłopiec krzyczy), będącego przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *ogłuszył*,
mnie – wykładnik podmiotu recepcyjnego wyrażonego orzeczeniem *ogłuszył*.

Podobnie, różny od podmiotu recepcyjnego cierpienia jest agens – **sprawca zdarzenia przyczynowego** (również o wykładniku w mianowniku), np.

14. *Trener pomęczył chłopców ćwiczeniami.*

trener – wykładnik agensa zdarzenia (trener kazał chłopcom ćwiczyć), które wywołuje inne zdarzenie (chłopcy ćwiczą), będące bezpośrednią przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *pomęczył*,
chłopców – wykładnik podmiotu recepcyjnego cierpienia wyrażonego orzeczeniem *pomęczyć*.

¹¹ Rozumienie wymienionych dalej ról semantycznych przyjmuję za A. Otfinowskim (zob. 1982, s. 17-35), który nawiązując do innych autorów (zarówno polskich, jak i obcych) i prowadząc z koncepcjami niektórych z nich dyskusję, uzasadnia zastosowane nazwy ról i wyjaśnia proponowane dla nich pojęcia (z jego przywołanej wyżej pracy pochodzą podawane niżej – w przypisach – definicje poszczególnych ról).

¹² Osoba wykonująca czynność (świadomie lub podświadomie).

¹³ Zwierzę wykonujące czynność.

¹⁴ Byt pasywny podlegający jakiemuś procesowi (jakimś zmianom – w sensie fizycznym) lub pozostający w jakimś stanie.

¹⁵ Patiens, którym agens działa celowo na drugiego patiensa.

¹⁶ Część ciała (wyjątkowo całe ciało), którą (którym) agens działa celowo na patiensa.

¹⁷ Pomiot recepcyjny wykonuje pewną czynność, która wywołuje u niego cierpienie fizyczne.

¹⁸ Podmiot recepcyjny w takich wypadkach staje się patienssem zdarzenia przyczynowego.

Nieco inna sytuacja jest wówczas, gdy podmiot recepcyjny jest tożsamy z agensem innego zdarzenia niż przyczyna cierpienia, ale nie można go nazwać sprawcą tej przyczyny, np.

15. *Matka oparzyła sobie rękę płomieniem świecy.*

matka – rzeczownik semantycznie tożsamy z zaimkiem *sobie* (wykładnikiem podmiotu recepcyjnego cierpienia wyrażonego orzeczeniem *oparzyła*), będący wykładnikiem agensa bliżej nieznanego zdarzenia (jego *patiensem* jest *świeca*), które powoduje, że *świeca/płomień świecy* styka się z ręką matki, ale bezpośrednią przyczyną cierpienia jest to, że *świeca* płonie.

O tożsamości lub braku tożsamości z podmiotem recepcyjnym cierpienia można także mówić w wypadku **quasi-agensa** (także wyłącznie o mianownikowym wykładniku) zdarzenia przyczynowego, np.

16. *Koń sforsował sobie nogi galopem.*

koń – wykładnik agensa zdarzenia (*koń galopuje*), będącego przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *sforsował*, semantycznie tożsamy z zaimkiem *sobie* – wykładnikiem podmiotu recepcyjnego tego cierpienia (SFORSOWAĆ implikuje tu jako argumenty przedmiotowe konia i nogi)

i

17. *Muchy dokuczają ojcu bzykaniem.*

muchy – wykładnik quasi-agensa zdarzenia (*muchy bzykają*), będącego przyczyną cierpienia wyrażonego orzeczeniem *dokuczają*,
ojcu – wykładnik podmiotu recepcyjnego cierpienia wyrażonego orzeczeniem *dokuczają*.

Najogólniej nazywaną funkcję **patiensa** zdarzenia przyczynowego, który może mieć swój wykładnik w mianowniku lub w narzędniku, por. np.

18. *Wino odurzyło Piotra.*

19. *Piotr odurzył się winem.*

wino, winem – wykładniki *patiensa* następującego zdarzenia przyczynowego: Piotr wypił wino (*wino* jest bytem pasywnym, które właściwości wywołały cierpienie wyrażone orzeczeniami *odurzyło/odurzył*),

mogą spełniać bardziej szczegółowe jego typy (z wykładnikami w obu wskazanych formach):

1) część agensa zdarzenia przyczynowego, np.

20. *Palec Piotra uraził Jana w oko.*

21. *Piotr uraził Jana w oko palcem.*

w sytuacji, gdy palec Piotra przypadkowo zetknął się z okiem Jana; palec (*patiensa* zdarzenia przyczynowego) jest częścią Piotra (agensa zdarzenia przyczynowego);

Piotr palcem – dysjunktywny wykładnik agensa zdarzenia przyczynowego);

2) część quasi-agensa zdarzenia przyczynowego, np.

22. *Pazury kota drapnęły Alę w rękę.*

23. *Kot drapnął Alę w rękę pazurami.*

w sytuacji, gdy pazury kota przypadkowo zetknęły się z ręką Ali; pazury (patiens zdarzenia przyczynowego) są częścią kota (quasi-agensa zdarzenia przyczynowego);

kot pazurami – dysjunktywny wykładnik quasi-agensa zdarzenia przyczynowego);

3) część patiensu zdarzenia przyczynowego, np.

24. *Kolce róży kłują kwiaciarke w palce.*

25. *Róża kłuje kwiaciarke w palce kolcami.*

w sytuacji, gdy palce kwiaciarke zetknęły się z kolcami róży (przypadkowość czy celowość tego zetknięcia nie ma w tym wypadku znaczenia); kolce są częścią róży (patiensu zdarzenia przyczynowego);

róża kolcami – dysjunktywny wykładnik patiensu zdarzenia przyczynowego);

4) instrument zdarzenia przyczynowego, np.

26. *Patyk uraził Jana w oko.*

27. *Piotr uraził Jana w oko patykiem.*

w sytuacji, gdy Piotr (agens zdarzenia przyczynowego) celowo spowodował zetknięcie się patyka (patiensu zdarzenia przyczynowego) z okiem Jana;

5) quasi-instrument – część agensa zdarzenia przyczynowego, np.

28. *Palec Piotra uraził Jana w oko.*

29. *Piotr uraził Jana w oko palcem.*

w sytuacji, gdy Piotr (agens zdarzenia przyczynowego) celowo (inaczej niż w przykł. 20, 21) spowodował zetknięcie się jego palca (patiensu zdarzenia przyczynowego) z okiem Jana (palec jest częścią Piotra)

oraz

6) quasi-instrument – część quasi-agensa zdarzenia przyczynowego, np.

30. *Pazury kota drapnęły Alę w rękę.*

31. *Kot drapnął Alę w rękę pazurami.*

w sytuacji, gdy kot (quasi-agens zdarzenia przyczynowego) celowo (inaczej niż w przykł. 22, 23, np. broniąc się/zaczepiając) spowodował zetknięcie się jego pazurów (patiensu zdarzenia przyczynowego) z ręką Ali (pazury są częścią kota).

Bibliografia

- Dyszak A., *Orzeczenia analityczne z wykładnikami predykatów przykrych doznań fizycznych we współczesnej polszczyźnie*, Bydgoszcz 1992a.
- Dyszak A., *Orzeczenia syntetyczne wyrażające cierpienia fizyczne we współczesnym języku polskim*, Bydgoszcz 1992b.
- Grochowski M., *Nazwy części ciała jako argumenty predykatu*, *Studia Semiotyczne V*, Wrocław 1974.
- Grochowski M., *Składnia wyrażeń polipredykatywnych*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, pod red. Z. Topolińskiej, Warszawa 1984, 213-299.
- Karolak S., *Składnia wyrażeń predykatywnych*, [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, pod red. Z. Topolińskiej, Warszawa 1984, 11-211.
- Otfinowski A., *Z zagadnień transformacyjnego opisu elementarnych struktur zdaniowych*, Bydgoszcz 1982.
- Słownik języka polskiego*, pod red. M. Szymczaka (wersja elektroniczna na płycie CD), Warszawa 2000.
- Wierzbicka A., *Dociekania semantyczne*, Wrocław 1969.